

نگاهی به وضعیت جامعه‌شناسی روستایی در دانشگاه‌های ایران

مقدمه

جامعه‌شناسی روستایی، تخصصی از جامعه‌شناسی است که به مطالعه‌ی پدیده‌های اجتماعی، فرهنگی و بوم‌شناختی در نقاط روستایی می‌پردازد. موضوع این رشته، بررسی نظام‌های اجتماعی، ویژگی‌های کمی و کیفی جمعیت، گروه‌بندی و قشربندی اجتماعی روستاییان، نهادها و سازمان‌های موجود در روستاها، نظام ارزش‌ها، نگرش‌ها و گرایش‌ها، سبک‌های زندگی، کارکردهای اجتماعی، انواع فعالیت‌های معیشتی، دگرگونی‌های اجتماعی و نیز مسائل مرتبط با نوآوری‌های اجتماعی در محیط‌های روستایی است. بر این اساس، هم‌زمان با هائری مندراس، جامعه‌شناس فرانسوی، می‌توان گفت که موضوع جامعه‌شناسی روستایی مطالعه‌ی جوامع روستایی در سه سطح بوم‌شناختی، نظام اقتصادی و نظام اجتماعی است.

رشته‌ی جامعه‌شناسی روستایی رشته‌هایی است بسیار نوتر و جوانتر از جامعه‌شناسی که خود رشته‌هایی جوان و تقریباً نو بنیاد است. در حالی که از عمر جامعه‌شناسی، به عنوان یک رشته‌ی علمی، فقط کمی بیش‌تر از یکصد سال می‌گذرد^۱، جامعه‌شناسی روستایی فقط حدود ۵۰ سال عمر دارد. این رشته به غلاف دیگر

۱- اصطلاح جامعه‌شناسی از سال ۱۸۳۹ در جلد چهارم از دوره‌ی فلسفه تحققی آگوست کنت به کار برده شد. اما عملاً از سال ۱۸۸۷ و در اثر کوشش‌های امیل دورکیم به صورت یک رشته دانشگاهی درآمد. درس «تربیت و علم اجتماعی» که در سال ۱۸۸۷ در دانشکده ادبیات بردو از سوی امیل دورکیم ارائه شده نخستین درس جامعه‌شناسی در دانشگاه‌های فرانسه و جهان است.

شاخه‌های جامعه‌شناسی که خاستگاه آن اروپاست، نخست در امریکا شکوفا شد و نضج آن در اروپا با تأخیر به نسبت قابل توجهی همراه بود. صاحب‌نظران در هر دو مورد مذکور، یعنی، هم در باب پیدایش جامعه‌شناسی روستایی در امریکا و هم درباره علل تأخیر در پذیرش آن، به عنوان یک شاخه علمی مستقل (discipline) در جامعه‌شناسی دلالی اقامه می‌کنند، که اساساً می‌توان آن را در جهت‌گیری صنعتی و شهرگرایی در اروپا و در مقابل مبتنی بودن توسعه اقتصادی در امریکا بر شالوده توسعه کشاورزی و ضعف انگیزه‌های مرکز‌گرایی و تجمع در بین آمریکاییان خلاصه کرد. پیشگام جامعه‌شناسی روستایی در امریکا مطالعاتی بود که در اواخر دهه‌ی ۱۸۹۰ از سوی یک جامعه‌شناس سیاه پوست به نام دو بوئیس (W.A.B. Dubois) صورت گرفت و سپس مطالعات متعددی درباره‌ی جوامع کشاورزی شرق آمریکا از سوی گیدینگز و همکارانش در دانشگاه کلمبیا صورت گرفت. پیرو این مطالعات جنبش مردم‌گرایانه‌ی به نام «نهضت زندگی روستایی» (Movement of Rural life) در امریکا به وجود آمد. این نهضت و نیز سیاست موسوم به New Deal در دوران ریاست جمهوری تئودور روزولت (از ۱۹۳۳ به بعد) به گسترش فکر جامعه‌شناسی روستایی کمک کرد [دایرة‌المعارف کشاورزی، جامعه‌شناسی روستایی]. در هر حال به رغم جوان بودن رشته جامعه‌شناسی روستایی در جهان (و در ایران) نمی‌توان تردید داشت که برخی از آنچه امروزه تحت نام جامعه‌شناسی مورد بررسی قرار می‌گیرد، از گذشته‌های دور، صورت‌های مختلف، در جوامع گوناگون و از جمله در کشور ما، گاه تحت عنوان‌هایی از قبیل جغرافیا، تاریخ، علم مدنی و حتی علم سیاست مورد بررسی قرار می‌گرفته است. وجود این نوع سنت‌ها موجب شد که توسعه جامعه‌شناسی روستایی، به عنوان یک رشته علمی و دانشگاهی، با سرعت و سهولت صورت پذیرد. علاوه بر این بسط همکاری‌های بین‌المللی، به خصوص تمایلات فزاینده در بین محققان و دانشگاه‌های موجود در کشورهای پیشرفته، برای مطالعه در زمینه شناخت و فهم ویژگی‌های دنیای روستایی و جهان سوم به وجهه و بُعد جهانی یافتن جامعه‌شناسی روستایی و به دنبال آن تشدید روند گسترش این رشته کمک زیادی کرده است. در سال ۱۹۴۷ به ابتکار سازمان خواربار و کشاورزی جهانی (FAO) و سازمان بین‌المللی کار، «کنفرانس اروپایی زندگانی روستایی» تشکیل شد. از سال ۱۹۵۸ انجمن اروپایی جامعه‌شناسی روستایی در بروکسل تشکیل شده که جلسات آن هر دو سال یکبار تشکیل می‌شود و سپس در سال

۱۹۶۴ کنگره جهانی جامعه‌شناسان روستایی تشکیل شد. این کنگره «هر دو سال یکبار تشکیل جلسه داده و سپس نتایج تحقیقات جامعه‌شناسان روستایی و نیز حاصل مطالعات و کارهای عمده این کنگره در نشریه‌ئی چاپ و منتشر می‌گردد [منصور و ثوقی، جامعه‌شناسی روستایی: ص ۶].

۱- سابقه تاریخی جامعه‌شناسی روستایی در ایران

جامعه‌شناسی روستایی در ایران از سال ۱۳۳۸، همزمان با تأسیس گروه علوم اجتماعی در دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، نخست به صورت یک دوره‌ی درسی (۳ واحدی) در مقطع فوق لیسانس علوم اجتماعی گنجانده شد. درس جامعه‌شناسی روستای بعداً، به تدریج، در دانشکده‌های کشاورزی، علوم اجتماعی و سایر دانشکده‌ها یا دپارتمان‌های علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی و یا کشاورزی موجود در دانشگاه‌های کشور، در برنامه‌های دوره لیسانس و فوق لیسانس گنجانده شد. همزمان، انجام مطالعات اجتماعی و جامعه‌شناختی متعددی که از دهه ۱۳۴۰ به بعد در نقاط روستایی کشور صورت گرفت موجبات تقویت این رشته در مجموعه علوم اجتماعی کشور را فراهم ساخت. با این حال، باید اشاره کرد که اطلاعات مربوط به روستاهای کشور چیزی نیست که از دهه ۱۳۳۰ به بعد فراهم آمده باشد؛ بلکه دست کم پاره‌یی از مباحث آن پیشینه‌یی بسیار کهن دارد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱-۱- پیشینه‌ی تاریخی مطالعات روستایی در ایران

اشاره به ده و جامعه روستایی در آثار نویسندگان، خاصه عصر تمدن اسلامی در ایران، درخور توجه است. سلسله کتاب‌هایی از آثار جغرافی شناسان اسلامی قرن سوم هجری به بعد در دست است که دسته‌یی از آن به نام مشترک «المسالک و الممالک»^۱ خوانده می‌شود و در آنها اطلاعاتی درباره‌ی نواحی، شهرها و روستاها، وضع اقتصادی و نوع فعالیت و میزان مالیات‌ها و نیز فواصل و وضع راه‌ها آورده شده است. علاوه بر این به طور کلی در آثار جغرافی نویسان عرب و ایرانی و ترک عصر تمدن اسلامی، و

۱- المسالک کتاب‌هایی است که درباره‌ی راهها و فاصله‌ها و مسافت‌های شهرها و منزلگاه‌ها، اطلاعات دقیقی به دست می‌دهد و ممالک در باب تاریخ و وضع اجتماعی و اقتصادی آبادی‌ها بحث می‌کند. اغلب ممالک و المسالک‌ها مکمل یکدیگرند و ضمن پایه قرار دادن آثار و کتاب‌های قبلی، تمقیقات، افزودنی‌های تکمیل‌کننده و گاه اطلاعات به هنگام شده تری به دست می‌دهند.

معلومات با ارزشی درباره زندگی اجتماعی در شهرها و روستاهای بین‌النهرین، ایران آسیای مرکزی به دست داده شده است.

اغلب جغرافی نویسان، همه یا قسمت‌هایی از سرزمین وسیع اسلامی ر درمی‌نوردیدند و اطلاعات درباره تقسیمات جغرافیائی، شهرها و روستاها، میزان جمعیت، دین و زبان، وضع راه‌ها و نوع کسب و کار و بالاخره محیط و تجارب آن نواحی ثبت می‌کردند و اینها همه موضوعاتی است که امروزه نیز به نحوی منظم‌تر و روشمندتر ذیل عنوان مطالعات اقتصادی - اجتماعی و مسامحتاً جامعه‌شناسی روستایی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

آثار برخی جغرافی‌نویسان شرح سفرهای آنان است؛ از آن جمله، مثلاً، از ابن بطوطه جغرافی‌نویس مراکشی می‌توان نام برد که احوال و آداب و رسوم ملل گوناگون را از قلب افریقا گرفته تا کرانه دریای چین - و از جمله احوال ایرانیان را - در کتابی که شرح سفرهای سی ساله خود را در آن نگاشته است. امروزه سفرنامه ابن بطوطه خواننده می‌شود، توصیف می‌کند!

در فاصله‌ی نزدیک به هشت سده (از قرن سوم تا قرن یازدهم هجری) بیش از ۲۳ جغرافی‌نویس برجسته مسلمان درباره جغرافیای انسانی و طبیعی سرزمین‌های اسلامی تألیفاتی نگاشته‌اند که به تقریب معادل یک جغرافی‌نویس برای هر سنل (۲۵ سال) است. برخی از مهم‌ترین این آثار از این قرارند:

(۱) مسالک و الممالک که به ترتیب در سال‌های ۲۵۰، ۲۶۶، ۲۹۰ و ۳۴۰ هجری (۸۶۴ تا ۹۵۱ میلادی) از سوی ابن خرداد به، ابن قدامه، ابن رسته و اصطخری نگاشته شد.
(۲) البلدان که به ترتیب در سال‌های ۲۷۸ و ۲۹۰ هجری (۸۹۱ تا ۹۰۳ میلادی) از سوی یعقوبی و ابن فقیه نگاشته شد.

(۳) صورة الارض که در سال ۳۶۷ هجری (۹۷۸ م.) توسط ابن حوقل تألیف شد.

(۴) احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم مقدسی تألیف ۳۷۵ هجری (۹۸۵ م.).

(۵) معجم البلدان که در حقیقت یک فرهنگ جغرافیائی مفصل است و در سال ۶۲۳ هجری (۱۲۲۵ م.) توسط یاقوت حموی تألیف شده است.

(۶) نزهة القلوب حمداله مستوفی تألیف ۷۴۰ هجری (۱۳۴۰ م.).

- ۷) سفرنام ابن بطوطه به تاریخ ۷۵۰ هجری (۱۳۳۵ م.).
- ۸) تاریخ حافظ ابرو تألیف حافظ ابرو به تاریخ ۸۲۰ هجری (۱۴۱۷ م.).
- ۹) جهان‌نمای حاج خلیف تألیف ۱۰۱۰ هجری (۱۶۰۰ م.).
- ۱۰) تاریخ الترك و المغول که در سال ۱۰۱۴ هجری (۱۶۰۴ م.) توسط ابوالغازی تألیف شده است.

علاوه بر آثار جغرافی‌نویسان، کتاب‌های تاریخی موجود نیز منابع سودمندی، خاصه در زمینه جامعه‌شناسی تاریخی جوامع روستایی، به شمار می‌آیند. مثلاً، بلاذری صاحب کتاب فتوح البلدان (قرن سوم هجری)، که در شرح فتوحات مسلمین است، ضمن شرح وضع روز بلاد در آستانه استیلای اسلام بر آنها، اطلاعات جامعه‌شناختی مفیدی از وضعیت نواحی (مشمول بر شهرها و روستاها) به دست می‌دهد. از دیگر کتاب‌های تاریخی در این زمره می‌توان از تاریخ بخارا تألیف نرشخی (قرن سوم هجری)؛ آثار الباقیه ابوریحان بیرونی (اوایل قرن پنجم هجری)؛ تاریخ بیهقی یا تاریخ مسعودی تألیف ابوالفضل محمد بن حسین کاتب بیهقی (قرن پنجم هجری)؛ تاریخ بیهق تألیف ابن فندق ابوالحسن علی بن زید بیهقی (قرن ششم)؛ راحة الصدور تألیف علاالدین عطاملک جوینی (قرن هفتم)؛ طبقات ناصری تألیف منهاج الدین بن سراج الدین جورجانی (قرن هفتم)؛ سیره سلطان جلال الدین مستگربی (قرن هفتم)؛ و تاریخ مبارک غازانی و جامع التواریخ تألیف رشیدالدین فضل‌اله (اواخر قرن هفتم هجری) نام برد که هر یک اطلاعات سودمندی درباره وضع زندگی اجتماعی و اقتصادی مردم در نواحی و بلاد و خصوصاً مناسبات ارضی و روابط تولیدی به دست می‌دهند. در همه این کتاب‌ها جزئیات با ارزشی درباره اساس مالیاتی، وضع روستاییان و صحرانشینان و همچنین درباره‌ی زمینداری و مناسبات ارضی می‌توان یافت. این اطلاعات به خصوص از حیث جامعه‌شناسی تاریخی و تحول نظام‌های تولید و مناسبات طبقاتی در جوامع روستایی اهمیت زیادی دارند. [محمد جواد زاهدی، مرور تحلیلی بر سیر تحقیقات روستایی و عشایری در ایران، مجله اقتصاد کشاورزی و توسعه شماره ۶].

۱-۲- مطالعات روستایی در دوران جدید

شاید بتوان گفت که تاریخ مطالعات روستایی در ایران، به معنای خاص کلمه، از سال ۱۳۰۱ هجری قمری با تألیف کتاب «مطلع الشمس» آغاز می‌شود. این کتاب که در

آن مونوگرافی تعدادی از روستاهای شمال کشور را می‌توان یافت، توسط اعتماد السلطنه محمد حسن خان ملقب به صنیع الدوله و ظاهراً با همکاری شیخ محمد مهدی عبدالرب آبادی در ۳ جلد تألیف و در قطع بزرگ (وزیری) منتشر شده است. کتاب در واقع شرح جغرافیائی اماکن و آبادی‌هایی (شهرها و رستاها) است که مؤلف در سفری که در التزام رکاب ناصرالدین شاه از تهران به مشهد رفت، از آنها دیدن کرده بود.

حدود ۵۰ سال بعد، دکتر تقی بهرامی، در کتابی ۳ جلدی به نام «فرهنگ روستایی» یا دایرةالمعارف فلاحتی که در ۱۲۴۵ صفحه در سال‌های ۱۳۱۶ و ۱۳۱۷ از طریق انتشارات خودکار در تهران منتشر شد، اطلاعات جالبی درباره روستاهای ایران به دست داد. در سال ۱۳۲۸ کتاب فرهنگ جغرافیایی ایران از طریق سازمان جغرافیایی ارتش، زیر نظر سپید رزم‌آرا منتشر شد. در این اثر عظیم ۱۱ جلدی برای نخستین بار درباره موقع جغرافیایی، تقسیمات کشوری، وضع اقلیمی، وضع طبیعی، جمعیت، زبان، مذهب، نوع منبع آب آشامیدنی و زراعی، تولیدات اصلی و نوع فعالیت‌های معیشتی تک تک آبادی‌های کشور، اطلاعات بسیار سودمندی به دست داده شده است. سپس انجام نخستین سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۳۵ و درست چهار سال بعد از آن یعنی در سال ۱۳۳۹ انجام نخستین سرشماری کشاورزی در کشور، مصالح لازم برای مطالعات دانشگاهی در زمینه جامعه‌شناسی کشور در دهه بعد را فراهم ساخت [محمد جواد زاهدی؛ مروری تحلیلی بر سیر تحقیقات روستائی و عشائری در ایران؛ مهم اقتصاد کشاورزی و توسعه: ص ۱۵۱ تا ۱۷۹].

۲- مروری بر مطالعات جامعه‌شناختی مربوط به توسعه روستایی در ایران
اکثر مطالعاتی که طی دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ درباره مسایل روستایی در ایران صورت گرفته، به تجزیه و تحلیل نتایج اقتصادی و اجتماعی اصلاحات ارضی (۱۳۴۱) اختصاص دارد.

بخشی از این مطالعات صرفاً جنبه توصیفی (Discriptive) دارد و بر اساس مطالعات میدانی و با استفاده از فنون پرسشنامه و مصاحبه تهیه شده است. از زمره این مطالعات می‌توان از بررسی‌های اجتماعی اقتصادی در مناطق مختلف روستایی کشور، به روش مطالعات پهنانگر (extensive) نام برد که از نمونه‌های آن بررسی ساخت اجتماعی - اقتصادی مناطق روستای ملایر، خراسان، بندر عباس، اراک، سیستان و نیز

مطالعات مربوط به شرکت‌های سهامی زراعی است. علاوه بر این، تعدادی مطالعه به روش ژرفانگر (intensive) نیز، گاه همگام و موازی با مطالعات پهنانگر مذکور صورت گرفته که حاصل آن ده‌ها مونوگرافی است از جمله می‌توان از آبرود دهکده‌ای در حیدریه (۱۳۵۱)، دلخواه دهکده‌هایی از طبس (۱۳۵۲)؛ سهل آباد دهکده‌ای از قوچان (۱۳۵۱)؛ حسن لنگی دهکده‌ای از بندرعباس (۱۳۴۶)؛ و ابراهیم آباد دهکده‌ای از کاشمر (۱۳۵۲) که توسط محققان وقت بخش مطالعات روستایی مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی (مصطفی ازکیا، علی اکبر نیک خلق، داود کیانی منش و ...) نام برد. و علاوه بر این‌ها تعداد مطالعات روستایی دیگر نیز، از قبیل بررسی نتایج اصلاحات ارضی؛ بررسی تعاونی‌های روستایی؛ بررسی اعتبارات کشاورزی؛ مطالعه دربارهٔ شیلات، جنگل و مرتع در ناحیهٔ گرگان؛ بررسی زمین، تره‌بار و شیلات در بندرعباس؛ جامعه‌شناسی بینه بندی و غیره نیز در دو دههٔ ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ در مؤسسه مطالعات تحقیقات اجتماعی دانشگاه صورت پذیرفت که در پایه‌ریزی ادبیات مطالعات جامعه‌شناختی روستایی و نیز در پی‌ریزی سنت تحقیقات در مناطق روستایی کشور اهمیت دارد.

بخشی از مطالعات انجام شده در زمینهٔ اصلاحات ارضی در دهه‌های ۴۰، ۵۰ و ۶۰ جنبهٔ نظری (Theoretical) و تحلیلی (Analytical) دارند مهم‌ترین محققانی که در این زمینه مطالعاتی انجام داده‌اند

از این قراراند: [دکتر مصطفی ازکیا، جامعه‌شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران: ص ۷۱ تا ۸۳ / دکتر لهسانی زاده، جامعه‌شناسی کشاورزی،].

- خانم لمبتون (A.K.S. Lambton):

The Persian land Reform, 1969-1966 axsord 1269

- کدی (N.R. keddit):

The Iranian Reform befor and after Land Reform, ContemporaryHistory, 1288.

- دکتر همایون کاتوزیان:

Land Reform in Iran, A case Study in Political economy of social engineering.

- اصغر شیرازی:

The Problem of the land Reform in the Islamic Republic of Iran:

Complications and consequences of an Islamic Reform Policy, Berlin, 1987.

- مک لای لن (Mc Lachlan):

The Neglected Garden: The politics and Ecology of Agriculture in Iran, London, 1988.

- علی فرازمنند:

The State, Bureaucracy, and Revelation in modern Iran: Agrarian Reforms and Regime Politics, Green wood, 1982

- احمد اشرف:

Agricultural Policy and Performanec in Iran: The Post - Revolution Experience, World Development, Vol1, 1989.

- فرهاد کاظمی:

Peasant Uprising in twentieth - century Iran, Iraq, and Turkey L in Peasant and Politics 1920.

- فریدون صفی زاده:

Peasant Protest and Resistance in Rural Iranian Azerbaijanlin Peasant and Politics ..I, 1991.

۳- تدریس درس جامعه‌شناسی روستایی در دانشگاه‌های ایران

تدریس درس جامعه‌شناسی روستایی در ایران برای نخستین بار یک سال پس از تشکیل گروه علوم اجتماعی و مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، در سال ۱۳۳۸ از سوی دکتر شاپور راسخ و در مقطع کارشناسی ارشد (فوق لیسانس) ارائه شد. دکتر راسخ در این درس بیشتر بر تفاوت‌های میان شهر و ده تأکید می‌گذاشت^۱ و بعدها کتاب مقدمه بر جامعه‌شناسی ایران (۱۳۴۷) توسط دکتر جمشیدی به‌نام و دکتر شاپور راسخ تألیف شد. ظاهراً ارائه این درس پس از یکی دو دوره متوقف شد و سپس تدریس آن از نو در سال ۱۳۵۱، پس از تشکیل دانشکده علوم اجتماعی و تعاون و ایجاد دپارتمان

۱- شاید همین تأکید اولین مدرس درس جامعه‌شناسی روستایی موجب شده باشد که نخستین کتاب جامعه‌شناسی روستایی ایران با فصلی که عمدتاً درباره تعریف شهر و بحث درباره رابطه بین شرو ده است، آغاز می‌شود.

مستقل جامعه‌شناسی در این دانشکده و نیز ایجاد درس جامعه‌شناسی روستایی در این گروه، از سر گرفته شد. اما در فاصله ۱۳۳۸ تا ۱۳۵۱ این درس خواه به صورت مستقل و خواه به صورت جزئی، در ضمن دروس دیگر (جامعه‌شناسی، ترویج و ...) تدریس می‌شد و از جمله دکتر کاظم ودیعی در گروه جغرافیای دانشکده ادبیات و مهندسی عطاءاله معتدل در دانشکده کشاورزی کرج آن را ارایه می‌دادند. کتاب نشر اندیشه‌ها و روشهای نو در روستا به مهندس معتدل (۱۳۴۲) و کتاب «مقدمه بر روستاشناسی ایران» تألیف دکتر ودیعی (۱۳۴۸) حاصل این تدریس‌هاست. علاوه بر این همین درس از سال ۱۳۴۶ در بخش عمران ملی دانشکده ادبیات دانشگاه شیراز، به وسیله دکتر اسماعیل عجمی ارایه می‌شد و کتاب شش‌دانگی (۱۳۴۸) یکی از تحقیقات اوست.

از اواخر دهه ۱۳۴۰ تدریس درس جامعه‌شناسی روستایی به تدریج در سایر دانشگاه‌های کشور، از قبیل دانشگاه ملی (شهید بهشتی کنونی)، تربیت معلم، دانشگاه تبریز و ... آغاز شد. از سال ۱۳۵۲ به پیشنهاد زنده‌یاد دکتر غلامحسین صدیقی در برنامه دوره فوق لیسانس در دانشکده علوم اجتماعی و تعاون درسی به نام «سمینار جامعه‌شناسی روستایی» گنجانده شد که تدریس آن را دکتر خسرو خسروی بر عهده گرفت.

در حال حاضر از مجموع ۲۸ دانشگاه کشور که رشته‌های علوم انسانی در آنها تدریس می‌شود در ۱۷ دانشگاه معادل ۶۰ درصد درس جامعه‌شناسی روستایی در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد تدریس می‌شود. اما به استثنای دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران تدریس این درس در غالب دانشکده‌ها یا دانشگاه‌ها توسط متخصصان در رشته جامعه‌شناسی روستایی صورت نمی‌گیرد و اکثریت مدرسان دارای مدرک تحصیلی عمومی علوم اجتماعی، جامعه‌شناسی و یا سایر رشته‌های مرتبط‌اند.

۳-۱- کتب درسی جامعه‌شناسی روستایی در ایران

اولین کتاب مستقل جامعه‌شناسی روستایی در ایران تحت عنوان «مقدمه بر جامعه‌شناسی روستایی ایران» توسط دکتر خسرو خسروی استاد وقت گروه جامعه‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران در سال ۱۳۵۱ منتشر شد. البته قبل از انتشار این کتاب، کتبی از قبیل «نشر اندیشه‌ها و روشهای نو در روستاها» (معتدل ۱۳۴۸)، «مقدمه بر روستاشناسی ایران» (ودیعی ۱۳۴۸)، «شش‌دانگی» (عجمی ۱۳۴۸)

و برخی جزوات پلی کپی - که ملخصی از این کتب یا ترجمه قسمت‌هایی از مباحث درسی جامعه‌شناسی روستایی در خارج از کشور (همدنا فرانسه) بود - تدریس می‌شد. بعد از انتشار کتاب «جامعه‌شناسی روستای ایران» به تدریج کتاب‌های درسی دیگری در این زمینه تألیف شد که مهم‌ترین آنها به ترتیب زمانی از این قراراند:

- مقدمه‌یی بر جامعه‌شناسی روستایی ایران، علی اکبر نیک خلق، پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران، ۱۳۵۸.

- مقدمه‌یی بر جامعه‌شناسی توسعه روستایی، دکتر مصطفی ازکیا، انتشارات اطلاعات، ۱۳۶۴.

- جامعه‌شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران، دکتر مصطفی ازکیا، انتشارات اطلاعات، ۱۳۶۵.

- جامعه‌شناسی روستایی، دکتر منصور وثوقی، انتشارات کیهان، ۱۳۶۸.

- تحولات اجتماعی در روستاهای ایران، دکتر عبدالعلی لمسانی زاده، انتشارات نور شیراز، ۱۳۶۹.

- جامعه‌شناسی ده در ایران، خسرو خسروی، مرکز نشر دانشگاه، ۱۳۷۲.

- جامعه‌شناسی کشاورزی، دکتر عبدالعلی لهسانی زاده، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۲.

- مقدمه‌یی بر جامعه‌شناسی، با تأکید بر جامعه‌شناسی روستایی، نوشته جی.بی. چیتامبار، ترجمه احمد حجازان و مصطفی ازکیا، نشر نی، ۱۳۷۳.

۳-۲- مضمون کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی روستایی

در حالی که جامعه‌شناسی روستایی نوین، به ویژه در خاستگاه آن ایالات متحده دارای شش شاخه عمده (۱) جمعیت روستایی؛ (۲) جامعه روستایی؛ (۳) فشربندی اجتماعی روستایی؛ (۴) منابع طبیعی و محیط؛ (۵) کشاورزی و (۶) علم و تکنولوژی است و هر یک از این حوزه‌ها، فعالیت‌های چشمگیری در زمینه تحقیقات نظری، تحقیقات تجربی، تحقیقات کاربردی و اجرا صورت می‌پذیرد [آنسیکلویدی کشاورزی، اصطلاح جامعه‌شناسی روستایی، فردریک ه. باتل] اما در ایران هیچ نوع انتظام رشته‌یی یا شاخه‌یی مشخص راه در متن کتاب‌های موجود، می‌توان دریافت که الف - سنت موضوعی مشخص برای طرح مباحث مرتبط، جامعه‌شناسی روستایی وجود ندارد و این را شاید بتوان ناشی از تعریف دقیق جامعه‌شناسی روستایی

و تعریف نشده بود قلمرو، مباحث، اصطلاحات کلیدی و محورها و محمل‌های موضوعی جامعه‌شناسی روستایی در ایران دانست؛ به جز در برخی موارد که دیدگاه‌های سیاسی خاصی از خلال متون و رویکردهای تحلیلی موجود در کتاب‌ها قابل تشخیص است، هیچ چارچوب نظری مشخصی را که منطبق بر پارادایم‌های اصلی علم جامعه‌شناسی باشد، در کتاب‌های موجود جامعه‌شناسی روستایی در ایران نمی‌توان تشخیص داد، ب - به استثنای دو مورد خاص (ازکیا: مقدمه بر جامعه‌شناسی توسعه؛ و جامعه‌شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی در ایران) در هیچیک از کتاب‌های تألیفی موجود به مباحث نظری جامعه‌شناسی اشاره نشده است؛ نکته بارز و مشخص در همه کتاب‌های موجود، اختصاص بخش مهمی از مباحث مندرج در آن به موضوع اصلاحات ارضی و نتایج آن در روستاهای کشور (به ویژه طرح مسأله توزیع اراضی و امثال آن) است و هر چند به نوبه خود بازگویی اهمیت دوران ساز اصلاحات ارضی در سرنوشت جامعه‌روستایی کشور است، اما در عین حال می‌تواند حاکی از محدودیت‌های اطلاعاتی و به ویژه عدم دسترسی به داده‌های مربوط به تحولات جدید باشد. و بالاخره خوشبختانه در مجموع می‌توان یک خط فکری تکاملی و پیشرونده را در تدوین کتاب‌های جامعه‌شناسی روستایی موجود، با توجه به تقدم و تأخر زمانی آن‌ها، تشخیص داد.

- الف - در نخستین کتاب جامعه‌شناسی روستایی (خسروی): جامعه‌شناسی روستای ایران) ۵ بخش (یا فصل یا قسمت) اصلی آورده شده است که ذیل هر یک از آنها مباحث فرعی تر مطرح شده است. این پنج بخش از این قرارند:
- ۱- مالکیت و ضایعات زمینداری؛
 - ۲- ساخت جامعه روستایی ایران؛
 - ۳- خانواده روستایی؛
 - ۴- قشربندی اجتماعی جامعه روستایی ایران به هنگام اصلاحات ارضی؛
 - ۵- اصلاحات ارضی و اثرات آن در جامعه روستایی ایران.

ب - در کتاب دوم (نیک خلق: مقدمه بر جامعه‌شناسی روستایی ایران) ۹ فصل و یک ضمیمه (شامل طرح تک نگاری) آورده شده است. فصول کتاب نیک خلق از این

قرار است:

- ۱- جامعه‌شناسی روستایی و ارتباط آن با علوم دیگر؛
- ۲- تفاوت شهر و ده از دیدگاه جامعه‌شناسی؛
- ۳- وضع مسکن در روستا؛
- ۴- جلوه‌های تعاون صنعتی در روستا؛
- ۵- تحرک جغرافیایی و اجتماعی در جامعه روستایی؛
- ۶- خانواده در روستا؛
- ۷- نظام کار در خانواده سنتی روستایی؛
- ۸- ازدواج و اشکال آن در روستا؛
- ۹- انگیزه‌ها، تمایلات و آرزوها.

این کتاب با کتاب قبلی، این تفاوت را دارد که در درجه نخست مباحث آن به موضوعات عمومی علم جامعه‌شناسی نزدیک‌تر است و در درجه دوم مؤلف این کتاب از نتایج مطالعات میدانی و تحقیقات روستایی که بخش مهمی از آن حاصل کار خود مؤلف و دیگر محققان گروه جامعه‌شناسی روستایی است، استفاده وسیع‌تری به عمل آورده است.

ج - در کتاب دکتر ازکیا (مقدمه بر جامعه‌شناسی توسعه روستایی: ۱۳۶۴) بخش سوم کتاب که در حجمی حدود ۴۸ صفحه تدوین شده است، ذیل عنوان توسعه روستایی در ایران به طرح مباحث جامعه‌شناسی روستایی اختصاص دارد. کلیه مباحث این بخش مربوط به نتایج و آثار اصلاحات ارضی است و عناوین آن از این قرار است:

- اصلاحات ارضی در ایران؛
- اصلاحات ارضی، گروه‌های اجتماعی، روابط تولیدی و دگرگونی‌های آن؛
- اصلاحات ارضی و توسعه نیافتگی بخش دهقانی - کشاورزی ایران؛
- اصلاحات ارضی و افزایش نابرابری در روستا.

مزیت این کتاب نسبت به دو کتاب قبلی در آن است که اولاً به مسائل نظری مربوط به توسعه روستایی و به ویژه خرده فرهنگ دهقانی (بخش‌های اول و دوم) در آن به قدر کفایت توجه شده است و ثانیاً در مبحث مربوط به ایران (بخش سوم) به مسائل گروه‌های اجتماعی روستایی و به ویژه به مسأله نابرابری‌های اجتماعی در روستاها در

چارچوب تحلیلی توجه شده است.

در کتاب دوم دکتر ازکیا (جامعه‌شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران: ۱۳۶۵) بخش دوم که خود در واقع کتاب مستقلی در ۱۰ فصل است به جامعه‌شناسی روستایی در ایران اختصاص دارد. فصول ۱۰ گانه این بخش از این قراراند:

- ۱- مروری بر مطالعات توسعه روستایی در ایران؛
- ۲- ساخت کشاورزی در آستانه برنامه‌های توسعه روستایی (اصلاحات ارضی)؛
- ۳- اصلاحات ارضی و مراحل قانونی آن؛
- ۴- اصلاحات ارضی و دگرگونی در ساخت اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جامعه روستایی؛

۵- اصلاحات ارضی و توسعه نیافتگی بخش کشاورزی دهقانی؛

۶- شرکت‌های تعاونی روستایی؛

۷- دگرگونی نظام‌های تولید زراعی و تأثیر آن بر جامعه دهقانی؛

۸- توسعه نظام بهره برداری مبتنی بر سرمایه‌داری ارضی؛

۹- تعاونی‌های تولید و مشاع‌های روستایی؛

۱۰- مراکز خدمات روستایی، کشاورزی و عشایری.

اگر چه مباحث کتاب، همچنان که از نام آن انتظار می‌رود، به مباحث توسعه روستایی و به ویژه به آنچه امروزه «جامعه‌شناسی کشاورزی» خوانده می‌شود، نزدیک‌تر است تا به موضوعات اصلی جامعه‌شناسی روستایی (نک به مدخل همین بحث دربارهٔ ۶ شاخهٔ اصلی جامعه‌شناسی روستایی (در امریکا) ولی دست کم دو حسن در آن وجود دارد. که یکی مبحث تحلیلی مروری بر مطالعات توسعه روستایی (فصل اول)؛ دوم طرح بحث دگرگونی نظام‌های تولید زراعی در کشور و آثار آن بر جامعه روستایی، برای نخستین بار در چهارچوب موضوعات مربوط به حیطه جامعه‌شناسی روستایی (فصل هفتم)؛ و بالاخره جهت‌گیری کلی فصول به سوی مباحث عملیاتی‌تر مرتبط با نوسازی و توسعه جامعه روستایی است.

د - کتاب دکتر وثوقی (جامعه‌شناسی روستایی: ۱۳۶۹) شامل ۹ فصل است که از

این قراراند:

۱- ده و ویژگی‌های آن؛

- ۲- ساخت جمعیت روستایی و حرکات آن؟
 - ۳- خانواده روستایی؟
 - ۴- قشربندی اجتماعی در روستا؟
 - ۵- اشکال بهره‌برداری‌های کشاورزی؟
 - ۶- نظام بزرگ مالکی یا شبیه فئودالی در ایران؟
 - ۷- تحول در ساخت ارضی جوامع روستایی؟
 - ۸- ساخت ارضی در جوامع سنتی و بهره‌برداری‌های جمعی و تعاونی؟
 - ۹- جامعه روستایی ایران بعد از انقلاب اسلامی.
- مزیت این کتاب نسبت به کتاب‌های قبلی طرح بحث مهم شیوه تولید آسیایی در چارچوب کتاب درسی جامعه‌شناسی روستایی ایران برای نخستین بار (فصل ششم) و علاوه بر آن تدوین فصلی مستقل درباره موقعیت و وضعیت جامعه روستایی بعد از انقلاب اسلامی (فصل نهم) است.

۵- کتاب دکتر لهستانی زاده (تحولات اجتماعی در روستاهای ایران، ۱۳۶۹) در ۲ بخش تدوین شده است. بخش اول کتاب تحت عنوان جامعه روستایی ایران قبل از اصلاحات ارضی ۱۳۴۱ جمعاً ۵ فصل را دربرمی‌گیرد که مجموعه آن شاید از حیث جامعه‌شناسی تاریخی کشاورزی در ایران بیش‌تر اهمیت داشته باشد تا صرف جامعه‌شناسی روستایی. در بخش دوم که ذیل عنوان تحولات روستایی ایران ناشی از تحولات جهانی آورده شده هفت فصل و یک نتیجه‌گیری گنجانده شده است که از این قراراند:

- ۱- فشار از بیرون برای اصلاحات ارضی؟
- ۲- قوانین و اجرای اصلاحات ارضی ۱۳۴۱؛
- ۳- پیدایش نظام‌های تولیدی انتقالی روستایی در ایران؟
- ۴- پیدایش واحدهای انفرادی کشاورزی سرمایه‌داری؟
- ۵- توسعه شرکت‌های سهامی زراعی؟
- ۶- سرمایه‌گذاری شرکت‌های چندملیتی کشت و صنعت؟
- ۷- نظام‌های تولیدی بعد از اصلاحات ارضی و ساخت طبقات روستایی.

و - مقایسه فصول کتاب دوم جامعه‌شناسی روستایی ایران دکتر خسروی (جامعه‌شناسی ده در ایران: ۱۳۷۲)، کتاب اول مؤلف به روشنی بازگوی تحول راهیابانه‌ای است که جامعه‌شناسی در ایران از سرگذرانده است. این کتاب که به نوشته مؤلف «آغازی است برای جامعه‌شناسی دهکده‌های ایران» [پیشگفتار: ص ۴] در ۱۰ قسمت (بخش یا فصل) تدوین شده است که از این قراراند:

۱- کلیات؛

۲- جمعیت؛

۳- ارتباط شهر با ده؛

۴- فضا در روستا؛

۵- معماری و فضای سکونتگاه‌ها؛

۶- ساختار فرهنگی؛

۷- فشربندی اجتماعی؛

۸- ساختار خانواده؛

۹- هم‌انبوهی [اجتماع Community] دهقانی؛

۱۰- مؤسسات اجتماعی ده.

ط - کتاب دوم دکتر لسهائی زاده (جامعه‌شناسی کشاورزی، ۱۳۷۲) شامل چهار فصل است:

۱- جامعه‌شناسی کشاورزی؛

۲- نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی در کانادا؛

۳- نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی در ایران بعد از انقلاب؛

۴- واگذاری زمین و مهاجرت از روستا به شهردار استان فارس بعد از انقلاب.

در کتاب دوم دکتر لسهائی زاده، اگر چه پیشرفت‌های مهمی نسبتاً به کتاب اول (تحولات اجتماعی در روستاهای ایران، ۱۳۶۹) به چشم می‌خورد، اما همان اشکال مربوط به زاید بودن برخی مباحث در اینجا نیز به چشم می‌خورد. فصل دوم کتاب که در حجمی بالشیبه زیاد، نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی در کانادا را وصف می‌کند. اساساً نه لازم است و یا می‌شد بسیار خلاصه‌تر و از حدود $\frac{1}{6}$ حجم فصل و آن هم در مقایسه، وضع ایران با سایر نقاط جهان مطرح شود. با این حال در کتاب حاضر نکات با ارزش

مهمی وجود دارد که از آن جهت می‌توان از بحث مربوط به «مروری بر تحقیقات دیگران» و «چارچوب نظری» در فصل سوم و نیز فصل اول که در باب آشنایی با مفهوم، دلالت‌ها، روند تحول و مسائل مورد بحث در جامعه‌شناسی کشاورزی آورده شده است نام برد.

هر چند بخش‌های این کتاب بیش‌تر از بخش‌های کتاب اول به شاخه‌های اصلی موضوعی در جامعه‌شناسی روستایی (تک شاخه‌های ۶ گانه اشاره شده در مدخل همین بحث) نزدیک‌تر است و به پیروی از سنت فرانسوی «مارسل موس» (M. Mauss) و گورویچی (G. Gurvitch) بحث درخشانی در فضاها در روستا - یا فضای جغرافیایی، فضای سکونت، فضای سیاسی، فضای حقوقی، فضای اقتصادی و فضای جامعه‌شناختی - مطرح شده است. اما معلوم نیست به چه دلیل دکتر خسروی از مراجعه به مطالعات جدید روستایی در کشور اجتناب ورزیده و به پایان‌نامه‌های تحصیلی عمدتاً قدیمی (۱۳۴۲ تا ۱۳۵۱) بسنده کرده است.

۴- کانون‌های اصلی جامعه‌شناسی روستایی در ایران

همانطور که اشاره شد، خاستگاه اصلی جامعه‌شناسی روستایی، نظیر خود جامعه‌شناسی، دانشگاه تهران است و این رشته نخست در گروه علوم اجتماعی دانشکده ادبیات این دانشگاه پایه‌ریزی شد، ولی امروزه که در بسیاری از دانشگاه‌ها جامعه‌شناسی روستایی تدریس می‌شود و کتاب‌های متعددی برای تدریس این درس در دست است، چگونه می‌توان کانون اصلی دانشگاهی این رشته را در ایران تشخیص داد؟ به منظور دست یافتن به حداقل اطلاعات لازم برای داوری در این زمینه، بر اساس اطلاعات موجود درباره کارنامه عملیاتی دانشگاه‌های کشور در سال ۱۳۷۰ فهرستی از دانشگاه‌هایی که رشته‌های علوم انسانی در آنها تدریس می‌شود تهیه شد. از مجموع ۲۸ دانشگاه واجد شرایط در ۱۶ دانشگاه رشته تحصیلی جامعه‌شناسی (یا دبیری علوم اجتماعی یا پژوهشگری) وجود داشته و در ۱۷ دانشگاه نیز (اعم از آنکه رشته جامعه‌شناسی داشته باشند یا نه) درس جامعه‌شناسی روستایی تدریس می‌شده است. اما در مجموع فقط در ۸ دانشگاه (معادل حدود ۲۹ درصد) در بین اعضای هیأت علمی مدرسانی با تخصص جامعه‌شناسی وجود داشته‌اند. بنابراین شکی نیست که در وهله نخست این کانون باید محدود به دانشگاه‌هایی شود که در آنها رشته و تخصص

جامعه‌شناسی وجود دارد. این دانشگاه‌ها عبارتند از:

- ۱- دانشگاه تهران؛
- ۲- دانشگاه شهید بهشتی؛
- ۳- دانشگاه شیراز؛
- ۴- دانشگاه علامه طباطبائی؛
- ۵- دانشگاه شهید چمران اهواز؛
- ۶- دانشگاه مشهد؛
- ۷- دانشگاه زنجان؛
- ۸- دانشگاه هنر؛

شاخص دیگری که برای تعیین تمرکز کانونی فعالیت‌های جامعه‌شناسی روستایی در دانشگاه‌های کشور می‌توان تعریف کرد تعداد طرح‌های تحقیقاتی است که در زمینه جامعه‌شناسی روستایی، در این دانشگاه‌ها وجود دارد. از مجموع ۱۷ طرح تحقیقاتی مربوط به موضوع جامعه‌شناسی روستایی (در حوزه علوم انسانی) که در سال ۱۳۷۰ (از ۱۳۶۹ تا ۱۳۷۱) در دانشگاه‌های کشور وجود داشت ۵ طرح (معادل ۲۵ درصد) مربوط به دانشگاه شیراز (دانشکده کشاورزی) و یک طرح مربوط به دانشگاه علامه طباطبائی (دانشکده علوم اجتماعی) بوده است.

شاخص دیگر تعداد عناوین مقالاتی است که از سوی اعضای هیأت علمی دانشگاه‌ها در خصوص جامعه‌شناسی روستایی نگاشته می‌شود. در این زمینه توزیع کارنامه اعضاء هیأت‌های علمی دانشگاه‌ها به نسبت متعادل‌تر است. به استثنای دانشگاه تربیت مدرس، اعضای هیأت علمی سایر دانشگاه‌هایی که در کادر علمی آنان متخصصان جامعه‌شناسی یا علوم اجتماعی وجود دارد، در سال ۱۳۷۰ مقالاتی در زمینه جامعه‌شناسی روستایی داشته‌اند. بیش‌ترین نسبت در این زمینه به دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران (۲۰ درصد) و کم‌ترین نسبت به دانشگاه اصفهان، شهید بهشتی، مشهد و مازندران (هر کدام فقط ۳ درصد - تنها یک مقاله) تعلق داشته است. و بالاخره شاخص نهایی انتخاب شده تعداد پایان‌نامه‌های تحصیلی مربوط به حوزه جامعه‌شناسی روستایی در سال ۱۳۷۰ است. دانشگاه شهید بهشتی از این حیث با ۵۰ درصد فراوانی نسبی (۱۲ پایان‌نامه در مرتبه اول و دانشگاه تهران، با فقط یک پایان‌نامه (۴ درصد) در بین دانشگاه‌هایی که در سال ۷۰ پایان‌نامه مربوط به

جامعه‌شناسی روستایی در آنها گذرانده شده است - در مرتبه آخر قرار می‌گیرند^۱. ستون‌هایی جداگانه شماره ۶ که بر اساس قدر مطلق و قدر نسبی مجموع تعداد عناوین طرح‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌های تنظیم شده است نشان می‌دهد که دانشگاه شهید بهشتی با جمع فراوانی مطلق ۱۳ و فراوانی نسبی ۲۰ درصد در مرتبه اول و دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، جمع فراوانی مطلق ۱۲ و فراوانی نسبی ۱۹ درصد در مرتبه دوم قرار می‌گیرند و مرتبه سوم، ۱۲ درصد فراوانی نسبی متعلق به دانشگاه شیراز است. به این ترتیب می‌توان گفت که دانشگاه‌های تهران و شهید بهشتی و شیراز به ترتیب کانون‌های اصلی جامعه‌شناسی روستایی آکادمیک در شرایط کنونی کشور را تشکیل می‌دهند.

نتیجه‌گیری

در تصویری مجمل از وضع موجود جامعه‌شناسی روستایی در دانشگاه‌های کشور می‌توان گفت:

۱- مقایسه تطبیقی مضمون کتاب‌های درسی موجود در رشته جامعه‌شناسی روستایی، بازگویی آن است که تعریف پذیرفته شده‌ی از قلمرو موضوعی جامعه‌شناسی روستایی وجود ندارد. اگر چه محتوای کتاب‌ها در فاصله ۲۲ ساله مابین نخستین کتاب (۱۳۵۱) تا آخرین کتاب (۱۳۷۳) تحول چشمگیری را از حیث محتوایی نشان می‌دهد، اما به نظر می‌رسد که هنوز جای یک کتاب درسی مرجع (Text Book) در این زمینه خالی است.

۲- از مجموع ۲۸ دانشگاه دارای رشته‌های علوم انسانی در کشور فقط در ۱۷ دانشگاه درس جامعه‌شناسی روستایی تدریس می‌شود. از مجموع چند صد نفر کادر هیأت علمی شاغل در دانشگاه‌های کشور در رشته جامعه‌شناسی و علوم اجتماعی به طور عام مرکب از مربی، استادیار، دانشیار و استاد، فقط حدود ۴۵ نفر به تدریس درس جامعه‌شناسی روستایی اشتغال دارند. از ۱۷ دانشگاه یاد شده، در سال ۱۳۷۰ فقط در ۴ دانشگاه طرح‌های تحقیقاتی در زمینه جامعه‌شناسی روستایی اجرا می‌شد؛ فقط در ۵ دانشگاه پایان‌نامه‌هایی در زمینه جامعه‌شناسی روستایی گذرانده شده است؛ و فقط

۱- البته چون دفاع پایان‌نامه در هر سال از نظم خاصی پیروی نمی‌کند. به حالت پایان‌نامه حداقل در مدت ۲ سال متوسط ملاک قرار گیرد که ممکن است در نتیجه تغییراتی پیدا نشود.

اعضای هیأت علمی ۱۳ دانشگاه مقالاتی درباره جامعه‌شناسی روستایی منتشر کرده‌اند. ۳- به اعتبار کارنامه عملیاتی دانشگاه‌ها بر حسب تعداد طرح‌های تحقیقاتی، تعداد عناوین مقالات و نیز تعداد پایان‌نامه‌های گذرانده شده (عمدتاً در مقطع کارشناسی ارشد) در زمینه جامعه‌شناسی روستایی، می‌توان گفت که به ترتیب دانشگاه‌های تهران، شهید بهشتی و شیراز نقش محوری در فعالیت‌های دانشگاهی مربوط به حوزه جامعه‌شناسی روستایی را ایفا می‌کنند.

۴- و بالاخره باید اشاره کرد که ارزیابی مربوط به تشخیص کانون‌های اصلی فعالیت دانشگاهی در زمینه جامعه‌شناسی روستایی در ایران صرفاً یک ارزیابی کمی است و نه کیفی. برای ترفیف کیفی کانون اصلی جامعه‌شناسی روستایی در مقیاس دانشگاهی باید شاخص‌های دیگری را به کار گرفت که از جمله مهم‌ترین آنها ارزیابی کیفی مقالات و پایان‌نامه‌ها و نمره دادن به آنهاست. این کار جز از طریق شاخص‌سازی‌های بالنسبه پیچیده، مطالعه تطبیقی و جز به جزء مقالات و پایان‌نامه‌ها امکان‌پذیر نیست. با این حال وضع کیفی فعالیت‌ها را نیز می‌توان سامحاً با برخی شاخص‌های نه چندان دقیق تا حدودی ارزیابی کرد:

نخست آنکه از بین مقالات ارایه شده فقط یک مقاله به زبان انگلیسی است - که آن هم، نه در یک مجله علمی بلکه در یک مجموعه مقالات مربوط به یک سمینار بین‌المللی درج شده است - هیچیک از مقالات ۲۹ گانه سال ۱۳۷۰ (۶۹ تا ۷۱) در مجلات علمی و تخصصی بین‌المللی چاپ نشده است.

دوم آنکه به رغم شرکت اعضای هیأت علمی ۱۴ دانشگاه در سمینار بین‌المللی جامعه‌شناسی و علوم اجتماعی در سال ۱۳۷۰ در هیچیک از مقالات ۲۹ گانه به مسائل روز جامعه‌شناسی (و جامعه‌شناسی روستایی) در جهان، به روندهای عمومی و جهانی تحقیقات در این رشته‌ها و یا به مسائل فقر و توسعه پایدار و یا مسأله زنان (و به ویژه زنان روستایی) که از اهم موضوعات مورد بحث جهانی در رشته‌های جامعه‌شناسی و جامعه‌شناسی روستایی اند اشاره نشده است. شاید بتوان این کمبود را به واقعیت «به هنگام نبود» مقالات تهیه شده تعبیر کرد.

جدول شماره ۱: وضعیت درس جامعه‌شناسی روستایی، طرح‌های تحقیقاتی، مقالات، اعضا هیئت علمی و

پایان‌نامه‌های تحصیلی در زمینه جامعه‌شناسی روستایی ۱۳۷۰

ردیف	نام دانشگاه		رشته جامعه‌شناسی		دروس جامعه‌شناسی		مقرومیت علمی با تخصص جامعه‌شناسی		طرح تحقیقاتی در زمینه جامعه‌شناسی روستایی		مقاله یا کتاب در زمینه جامعه‌شناسی روستایی (۱۳۷۰)		پایان‌نامه‌های روستایی		شرکت در سمینار علوم اجتماعی	
	دارد	ندارد	دارد	ندارد	دارد	ندارد	دارد	ندارد	دارد	ندارد	دارد	ندارد	دارد	ندارد	دارد	ندارد
۱	دانشگاه ارومیه		x		(۱)	x	x				(۱)	x			x	
۲	دانشگاه اصفهان	طوبیاسی					x	(طوبیاسی)	x		x		(۲)	x		x
۳	دانشگاه الزهرا	طوبیاسی			x		x	(طوبیاسی)	x	x		x		x		x
۴	دانشگاه بوعلی سینا	طوبیاسی			x		x	(طوبیاسی)	x		x					x
۵	دانشگاه بین‌المللی امام خمینی مجتمع آموزش عالی (تورق)		x				x		x		x			x		x
۶	دانشگاه پیام نور				x		x	(طوبیاسی)		x				x		x
۷	دانشگاه تبریز		x		x		x	(طوبیاسی)	x					x		x
۸	دانشگاه تربیت مدرس		x		x		x		x			(۸)	x		x	

ادامه جدول شماره ۱

شماره	شرکت در سپهر علوم انسانی	پایان تحصیلی روسی		مقاله یا کتاب در زمینه جامعه‌شناسی روسیه (۱۳۴۰-۱۳۴۱)		طرح تحقیقاتی در زمینه جامعه‌شناسی روسیه		مطرح می‌تواند با تخصص جامعه‌شناسی		دروس جامعه‌شناسی روسیه		رشته جامعه‌شناسی		نام دانشگاه	ردیف
		دارد	ندارد	دارد	ندارد	دارد	نداره	دارد	نداره	دارد	نداره	دارد	نداره		
۹	×						×			×		×		دانشگاه تربیت معلم استان مرکزی (ازاد)	
۱۰	×							×			×			دانشگاه تربیت معلم تبریز	
۱۱	×						×				×		×	دانشگاه تربیت معلم خرابیسان	
۱۲	×						×				×			دانشگاه تربیت معلم کاشان	
۱۳	×							×			×		×	دانشگاه تهران	
۱۴							×				×			دانشگاه رازی کرمانشاه	
۱۵	×												×	دانشگاه زنجان	
۱۶											×			دانشگاه سیستان و بلوچستان	
۱۷											×			دانشگاه شهرکرد	
۱۸	×												×	دانشگاه شهید باهنر کرمان خرابیسان	
۱۹	×													دانشگاه شهید بهشتی	

ادامه جدول شماره ۱

شماره	شرکت در سپار علوم انسانی		پایه‌های روستایی		مقاله یا کتاب در زمینه جامعه‌شناسی روستایی (۱۳۷۰)		طرح تحقیقاتی در زمینه جامعه‌شناسی روستایی		مطرح دینت علمی با تخصص جامعه‌شناسی		دروس جامعه شناسی روستایی		رشته جامعه شناسی		نام دانشگاه
	دارد	ندارد	دارد	نداره	دارد	نداره	دارد	نداره	دارد	نداره	دارد	نداره	دارد	نداره	
۲۰	x				(۲۰) x	x			x			x		x	دانشگاه شهید چمران اهواز علوم انسانی
۲۱	x				(۲۱) x				x			x		x	دانشگاه شیراز
۲۲	x				(۲۲) x				x			x		x	دانشگاه مشهد
۲۳	x	x	x		(۲۳) x	x			x			x		x	دانشگاه گیلان علوم انسانی
۲۴					(۲۴) x	x			x			x		x	دانشگاه مازندران علوم انسانی
۲۵		x	x			x	x		x						دانشگاه تربیت معلم سبزوار
۲۶	x	x	x			x			x					x	دانشگاه هنر
۲۷			x			x			x			x			مجمع دانشگاهی بیرجند علوم انسانی
۲۸	x				(۲۸) x				x			x		x	دانشگاه علامه طباطبائی

مأخذ جدول: کارنامه پژوهشی دانشگاه‌ها و مؤسسات تحقیقاتی وابسته ۱۳۷۰ وزارت فرهنگ و آموزش عالی

جدول شماره ۲. توزیع تعداد طرح‌های تحقیقاتی و تعداد عناوین مقالات و پایان‌نامه‌های مربوط به جامعه‌شناسی روستایی در دانشگاه‌های کشور (۱۳۷۰)

ردیف	نام دانشگاه	تعداد طرح‌های تحقیقاتی در زمینه جامعه‌شناسی روستایی		تعداد عناوین مقالات بسته شده توسط هیئت علمی		تعداد پایان‌نامه‌ها		جمع
		تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	
۱	ارومیه	-	-	۳	۱۰	-	-	۳
۲	اصفهان	-	-	۱	۳	۳	۱۲	۴
۴	برعلی	-	-	۲	۷	-	-	۲
۸	تربیت مدرس	-	-	-	-	۵	۲۱	۵
۱۰	تربیت معلم تبریز	-	-	۳	۱۰	-	-	۳
۱۱	تربیت معلم	-	-	۲	۷	-	-	۲
۱۳	تهران	۵	۴۵	۶	۲۰	۱	۴	۱۲
۱۹	شهید بهشتی	-	-	۱	۳	۱۲	۵۰	۲۰
۲۰	شهید چمران اهواز	-	-	۲	۷	-	-	۲
۲۱	شیراز	۲	۱۵	۳	۱۰	۳	۱۲	۸
۲۲	مشهد	۳	۲۷	۱	۳	-	-	۳
۲۴	مازندران	-	-	۱	۳	-	-	۱
۲۷	مجمع دانشگاهی بیرجند	-	-	۲	۷	-	-	۲
۲۸	علامه طباطبایی	۱	۱۰	۲	۷	x	-	۳
	جمع	۱۱	۱۰۰	۲۹	۱۰۰	۲۴	۱۰۰	۶۴
	درصد	۱۷		۴۵		۳۸		

ماخذ جدول: کارنامه پژوهشی دانشگاه‌ها و مؤسسات تحقیقاتی ۱۳۷۰
وزارت فرهنگ و آموزش عالی

و بالاخره فهرست ضمیمه عناوین مقالات نشان می‌دهد که از مجموع ۲۹ مقاله تهیه شده، ۱۶ مقاله (معادل ۵۵ درصد) برای ارائه در سمینارها تهیه شده است. از آنجا که در ایران، در برگزاری سمینارها به جنبه‌های علمی توجه چندانی نمی‌شود و اغلب سمینارها و کنفرانس‌ها جهت‌گیری عملیاتی (action - oriented) دارند و از آنجا که بنا به تجربه نگارنده، مقالاتی که در سمینارهای ایرانی در حوزه علوم اجتماعی ارائه

می‌شود، عموماً قلم فرسایی حول موضوعاتی است که به عنوان محورهای بحث از سوی برگزارکنندگان سمینار ارایه می‌شود و کم‌تر متکی بر تحقیقات تجربی و میدانی است، می‌توان احتمال داد که دست کم حدود ۵۰ درصد از مقالات ارایه شده در سال ۱۳۷۰، بدون توجه به تحقیقات تجربی جدید در زمینه جامعه‌شناسی روستایی تدوین شده باشد.

توضیحات

۱- مقالات

۱) بازده سرمایه‌گذاری در آموزش کشاورزی و روستایی (گروه تخصصی زراعت) دکتر محمد ارسلان‌بند / ارائه شده در سمینار علمی ترویج کشاورزی در مشهد

- 1) **An Empirical analysis of the relationship Between Personal Distribution of non Labour Resources and Income and Geographical Redistribution, of population: case of Rural to urban migration.**

دکتر ارسلان‌بند. محل ارائه مقاله: بیست و یکمین کنفرانس اقتصاد کشاورزی ژاپن (۱۹۹۱).

۱) تحلیلی بر ساختار اقتصادی خانوارهای روستایی آذربایجان غربی (گروه علوم اقتصادی) دکتر مسعود منصوری - (ارائه شده در سمینار پیوسته علوم کشاورزی ارومیه).

۲- پایان نامه

۲) تأثیر تغذیه مصنوعی سیلاب در تحول روستایی سمیرم سفلی، پایان نامه تحصیلی پروانه خانی‌ها - استاد راهنما: حسن حسینی ابری

۲) مقدمه‌یی بر جغرافیای روستایی، پایان نامه تحصیلی، حق نظر، استاد راهنما: حسینی ابری

۲) نقش آموزش و پرورش در رشد و توسعه کشاورزی، محمد جواد امینی، استاد راهنما: عمادزاده

مقالات: ۱) بررسی مسائل روستایی ایران، غلامحسین صرافی، محل درج: نشریه نوید اصفهان (۱۳۷۰) (گروه تخصصی علوم انسانی)

۴- مقالات

- ۴) شهرنشینی یا مهاجرت روستایی و آینده توسعه شهری (گروه تخصصی علوم اجتماعی) محمد جواد افتالیان - محل انتشار: روزنامه هگمتانه همدان (۱۳۷۰)
- ۴) بررسی وضعیت مصرف خانوارهای شهری و روستایی در طی دو دهه اخیر ایران - محمد مولایی - ماهنامه بررسی‌های بازرگانی (شهریور ۱۳۷۰)

۸- پایان نامه

- ۸) بررسی نقش شرکت‌های تعاونی روستایی در بازاریابی و فروش محصولات کشاورزی در حوزه یکی از اتحادیه‌های تعاونی روستایی منطقه ورامین (گروه تخصصی کشاورزی) - جهانگیر تلوی - استاد راهنما: دکتر محمدتقی موسی‌نژاد
- ۸) بررسی ابعاد آموزش و کارایی تزویجی مجله جهاد روستا در استان خوزستان - عبدالعظیم آجیلی - استاد راهنما: دکتر ایرج ملک محمدی (گروه تخصصی کشاورزی)

- ۸) تجزیه و تحلیل اقتصادی تعاونی‌های تولیدی مشاع و تخصیص بهینه منابع تولید در استان اصفهان (گروه علوم انسانی) - نعمت‌الله اکبری - استاد راهنما: دکتر محمد تقی موسی‌نژاد

- ۸) تحلیلی از ساخت زراعی روستاهای حوضه جنوبی اترک شیروان - (گروه علوم انسانی) - عبدالرضا رحمانی‌فضلی - استاد راهنما: دکتر جعفر جوان

- ۸) حاشیه‌نشینی در اردبیل، بررسی تفاوت روستائیان هشایر منطقه سلمان آباد از نظر شهر شدن - شهرزاد جگرگوشه - استا راهنما: دکتر رحمت‌الله صدیق سروستانه

۱۰- مقالات

- ۱۰) تبیین روستاهای ایران (گروه جغرافیا) - دکتر طاهری - مجله جهاد (۱۳۷۰)
- ۱۰) تأثیر عوامل فیزیکی و انسانی بر روی مسکن روستایی - دکتر طاهری - مجله جهاد

- ۱۰) تأثیر عوامل فیزیکی انسانی روی مسکن روستایی - مجله کشاورز

۱۱- مقالات

- (۱۱) برنامه‌ریزی توسعه زندگی عشایر از دیدگاه فضایی (گروه تخصصی جغرافیا) - عباس بخشنده نصرت - محل درج: مجموعه مقالات سمینار توسعه عشایری (۱۱) تکوین روستا و سازماندهی حریم سیلابهای سیستان (گروه جغرافیا) - عباس بخشنده نصرت - محل ارائه سمینار بین‌المللی در دانشگاه امام حسین (۱۳۷۱)

۱۳- طرح‌ها

- (۱۳) دگرگونی روستاهای مجاور شهرهای بزرگ و تعریف نقش آنها در نظام اسکان کشور (مطالعه موردی اسلام شهر) - دکتر محسن جیبی (سال ۶۹ تا ۱۷۱ ادامه دارد)
- (۱۳) بررسی مشکلات اقتصادی - اجتماعی ناشی از پراکندگی زمین در قالب واحد زراعی سنتی - دکتر منصور وثوقی (۱۳۶۴ مستمر)
- (۱۳) مهاجرت‌های روستایی و ارتباط آن با جرم، مورد: حوزه قضایی کرج - دکتر محمود آشوری - (۱۳۶۸ تا ۱۳۷۰)
- (۱۳) مسائل تجمعهای عشایر نمونه: بختیاری، بویراحمد و ممسنی - جواد صفی نژاد (۱۳۷۰ ادامه دارد)
- (۱۳) بازارهای هفتگی روستایی (شمال ایران) - بیژن افسر کشمیری (۶۹ تا ۷۰)
- [نکته جالب توجه آنکه بیش‌ترین تعداد طرح‌های تحقیقاتی دانشگاه تهران در سال‌های ۱۳۶۹ تا ۱۳۷۱ مربوط به بخش کشاورزی بوده است: جمعاً ۱۸۹ طرح از مجموع ۴۱۲ طرح شامل ۱۲۲ طرح علوم پایه، ۶۲ طرح علوم انسانی - ۳۹ طرح فنی و مهندسی]

۱۳- پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری

- (۱۳) بررسی اثرات اقتصادی - اجتماعی اجرای طرح‌های بهسازی در روستاهای استان آذربایجان شرقی - محمود شارع‌پور - استاد راهنما: دکتر مصطفی ازکیا

۱۳- مقالات

- (۱۳) مردم‌شناسی ابتدایی، عشایر - دکتر محمود روح‌الامینی - نشریه فرهنگ
- (۱۳) مدیریت روستایی در ایران - دکتر مهدی طالب - سمینار تحول اداری (۱۳۷۰)

- (۱۳) مسائل و موانع جامع شناختی توسعه روستایی در ایران - دکتر مهدی طالب -
سمینار جامعه‌شناسی و توسعه
- (۱۳) مراکز خدمات کشاورزی به مثابه الگوی توسعه روستایی - دکتر مصطفی ازکیا -
نامه علوم اجتماعی
- (۱۳) جایگاه و نقش شورای اسلامی روستایی در انتقال تحقیقات مدیریت کشاورزی به
منظور توسعه اقتصادی روستاهای کشور بعد از انقلاب اسلامی - دکتر غلامرضا
طالقانی - مجله دانش مدیریت
- (۱۳) نقش تحقیق، آموزش و ترویج در ایجاد و تشکیل تعاونی‌های تولید - دکتر غلامرضا
طالقانی - ششمین سمینار علمی ترویج کشاورزی کشور

۱۹- پایان‌نامه‌ها

- (۱۹) تعیین حریم روستاها و تأثیر آن در برنامه‌ریزی توسعه روستایی (گروه تخصصی
جغرافیای انسانی) - مسعود توفیقی - استاد راهنما: دکتر محمدحسین پاپلی‌یزدی
- (۱۹) شناخت توان‌های محیطی در رابطه با توسعه روستایی (نمونه حوزه روستایی
شهرستان اقلید) - مسعود تقوای - استاد راهنما: دکتر عباس سعیدی
- (۱۹) بررسی ساختار اجتماعی - اقتصادی روستاهای جزیره قشم - گیتی صلاحی
اصفهانی - استاد راهنما: دکتر محمد حسن توانا
- (۱۹) رابطه شهر و روستا در ایران و بررسی موردی آن در دهستان گاربزات (استان یزد)
(گروه تخصصی جغرافیا) - علی رضا زارع شاه آبادی - استاد راهنما: دکتر بیژن
رحمانی
- (۱۹) نظام زمینداری ایران در آستانه نهضت مشروطیت (گروه تخصصی تاریخ) - حیدر
راست‌گفتار - استاد راهنما: دکتر علی بیگدلی
- (۱۹) مکان‌یابی مراکز توسعه روستایی (گروه تخصصی جغرافیا) - فرخ معتقدی - استاد
راهنما: دکتر غلامحسین شیخ‌حسینی
- (۱۹) صنایع روستایی و نقش آن در ایجاد تعادل اقتصادی در شهر و روستا - (گروه
تخصصی اقتصاد) - محمد خداکرمی - استاد راهنما: دکتر سعید عبادین درکوش
- (۱۹) آثار کمی و کیفی منابع آب در پراکندگی سکونتگاه‌های حوضه آبریز یزد - اردکان
(گروه جغرافیا) محمد حسین مبین - استاد راهنما: دکتر بیژن رحمانی

- ۱۹) بررسی و شناخت زمینه‌های جغرافیایی سازماندهی خدمات روستایی مورد: دهستان کلیجان رستاق - فرامرز بریمانی - استاد راهنما: دکتر عباس سعیدی
- ۱۹) بررسی توان توسعه اقتصادی و اجتماعی شهرستان آمل (گروه جغرافیای انسانی) جمعلی طهماسبی پاشا - استاد راهنما: دکتر غلامحسین شیخ حسینی
- ۱۹) بازتاب‌های اقتصادی - اجتماعی طرح‌های بهسازی در روستاهای شهرستان رفسنجان (گروه جغرافیا) - دکتر صلاح‌الدین محلاتی استاد راهنما: عباس نصرالله شیرازی
- ۱۹) نقش عوامل جغرافیایی در تیپ بندی روستاها: دهستان جعفریای جنوبی (گروه جغرافیا) - ابراهیم کلسته - استاد راهنما: دکتر عباس سعیدی

۱۹- مقالات

- ۱۹) روشهای تعیین نیازهای آموزشی بزرگسالان روستایی - زهرا صباغیان - سمینار آموزش بزرگسالان روستایی

۲۰- مقالات

- ۲۰) توسعه کشاورزی و جایگاه آن در توسعه ملی اقتصادی - اجتماعی ایران - محمد جعفر بهتاش - اولین کنفرانس برنامه‌ریزی و توسعه
- ۲۰) کشاورزی پایدار، رهیافتی برای توسعه کشاورزی کشور و رسالتی برای ترویج ایران - سیروس سلمان زاده - ششمین سمینار علمی ترویج کشاورزی کشور موانع اجتماعی جهت آموزش زنان روستایی - مسعود برادران و دکتر سیروس سلمان زاده - ششمین سمینار علمی ترویج کشاورزی

۲۱- طرح‌های تحقیقاتی

- ۲۱) بررسی برخی از اثرات اعطای اعتبارات کشاورزی در استان فارس - دکتر بهاء‌الدین نجفی (دانشکده کشاورزی) (از ۱۳۶۶ تا ۱۳۷۰)
- ۲۱) بررسی اقتصادی تعاونی‌های مشاع در استان فارس - [طرح‌های تحقیقاتی عمدتاً در دانشکده کشاورزی متمرکز بوده و توسط گروه اقتصاد کشاورزی اجرا شده است].

۲۱- پایان‌نامه‌ها

- (۲۱) بررسی تغییر و تحولات اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی منطقه فهلیان (۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷) (گروه جامعه‌شناسی) - محمد علی کریمی - استاد راهنما: سکندر امان الهی
- (۲۱) توسعه و عمران روستایی و مهاجرت از روستا به شهر با تأکید بر استان فارس (۱۳۵۵ - ۱۳۶۵) (گروه جامعه‌شناسی) - محمد حسین وجیهی نژاد - استاد راهنما: عبدالعلی لهستانی زاده

۲۱- مقالات

- (۲۱) مهاجرت و توزیع جمعیت در ایران دهه ۱۳۵۵ - ۱۳۶۵ - سید سعید زاهد زاهدانی (گروه جامعه‌شناسی) کنفرانس جامعه‌شناسی و توسعه
- (۲۱) نقش تعاونی‌های کشاورزی در نوسازی بخش کشاورزی اقتصاد ایران (گروه اقتصاد کشاورزی) - دکتر بهاء‌الدین نجفی - سمینار نقش بخشهای دولتی تعاونی و خصوصی در اقتصاد اسلامی تهران
- (۲۱) گسترش تکنولوژی و توسعه کشاورزی - دکتر بهاء‌الدین نجفی - سمینار جامعه‌شناسی و توسعه (به سوی استراتژی توسعه هماهنگ در کشاورزی ایران - بهاء‌الدین نجفی - سمینار برنامه ریزی و توسعه دانشگاه صنعتی شریف)

۲۲- طرحهای تحقیقاتی

- (۲۲) مطالعه دامداری سنتی در خراسان شمالی از نظر اجتماعی و اقتصادی و علل مهاجرت کوچ نشینان به شهرها - دکتر پایلی یزدی (۱۳۶۷ تا ۱۳۷۰)
- (۲۲) بررسی علل مهاجرت روستائیان به شهرها - دکتر حسگری، دکتر صدری نبوی، دکتر حیدری، دکتر سیلانیان طوسی (۱۳۶۵ تا ۱۳۷۱)
- (۲۲) بررسی مسائل اجتماعی - اقتصادی روستاهای شمال خراسان در راستای یکپارچه کردن اراضی زراعی - دکتر جوان

۲۲- مقالات

- (۲۲) ویژگیهای شوراهای اسلامی روستایی استان خراسان - حامد مقدم - مجله

دانشکده ادبیات و علوم انسانی و فصلنامه تحقیقات جغرافیایی (تحت عنوان
وزگی‌های شوراهای اسلامی شهرستان‌های استان)

۲۴- مقالات

۲۴) سیر اندیشه‌ها در زمینه شناخت و روش اقتصاد توسعه - دکتر غلامعلی فرجادی -
مجله تحقیقات اقتصادی دانشگاه تهران

۲۷- مقالات

۲۷) سیستم‌ها و رهیافت‌های مختلف ترویج کشاورزی (گروه ترویج) - دکتر اسدالله
زمانی پور - ششمین سمینار علمی ترویج کشاورزی
۲۷) فقر طبیعی و غنای فرهنگی در روستاهای قائنات - اسدالله زمانی پور - سمینار
مناطق کویری و بیابانی یزد

۲۸- مقالات

۲۸) واره یا نوعی تعاونی کهن و سنتی زنانه در ایران - دکتر مرتضی فرهادی - مجله
علوم اجتماعی
۲۸) مقایسه فعالیتهای تولیدی زنان روستایی - ناهید مطیع، فریده سرحدی - مجله
علوم اجتماعی

